

دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته ی الهیات و معارف اسلامی
گرایش علوم قرآن و حدیث

عنوان پایان نامه

بررسی تطبیقی روش های جمع بین احادیث متعارض نزد شیخ طوسی در
استبصار و ابن قتیبہ دینوری در تأویل مختلف الحدیث

استاد راهنما:

دکتر مهرداد صفرزاده

استاد مشاور:

دکتر مجتبی بیگلری

نگارش:

فاطمه آبیاریکی

اسفند ماه 1387

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات و
نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه رازی است.

Razi University

**Faculty of Literatur
Department of Teology**

M.A.Thesis

Title of the Thesis

A comparative studying of reconciling between contradictory hadiths in
Sheikh Tusi's Istibsar and
Ibn Qutaiba Dinwari's Ta`wil Mukhtalif al-Hadith

By:

Fatemeh Abbariki

Evaluated and approved by thesis committee:as.....

Dr Mehrdad Safarzadeh Supervisor Assistant Professor

Dr Mojtaba Biglari Advisor.....

Dr Adel Nader Ali External Examiner Assistant Professor.....

Dr Sohrab Morovati Internal Examiner Assistant Profesor

.....

March 2009

دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته ی الهیات و معارف اسلامی
گرایش علوم قرآن و حدیث

نام دانشجو

فاطمه آبیاریکی

تحت عنوان

بررسی تطبیقی روش های جمع بین احادیث متعارض نزد شیخ طوسی در استبصار و
ابن قتیبه دینوری در تأویل مختلف الحدیث

در تاریخ 1387/11/21 توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

1- استاد/استادان راهنمای دکتر مهرداد صفرزاده با مرتبه ی علمی استادیار امضاء

2- استاد/استادان مشاور دکتر مجتبی بیگلری با مرتبه ی علمی مربی امضاء

2- استاد/استادان داور داخل گروه دکتر سید عادل نادر علی با مرتبه ی علمی استادیار امضاء

3- استاد/استادان داور خارج از گروه دکتر سهراب مروتی با مرتبه ی علمی استادیارامضاء

**Faculty of Literatur
Department of Teology**

M.A.Thesis

Title of the Thesis

A comparative studying of reconciling between contradictory hadiths in
Sheikh Tusi's Istibsar and
Ibn Qutaiba Dinwari's Ta`wil Mukhtalif al-Hadith

Supervisor :

Dr Mehrdad Safarzadeh

Advisor

Dr Mojtaba Biglari

By:

Fatemeh Abbariki

March 2009

چکیده

این رساله با هدف بررسی و تطبیق روش‌های حل تعارض نزد شیخ طوسی در استبصار و ابن قتیبه دینوری در تأویل مختلف الحدیث، نگاشته شده و در سه فصل و هفت بخش تهیه و تنظیم شده است. بخش نخست از فصل اول به طرح تحقیق پرداخته است. بخش دوم نیز به تعریف تعارض و مختلف الحدیث، عوامل و شروط تعارض، اهمیت حل تعارض اخبار، اختصاص یافته و بخش سوم از فصل اول نیز درباره‌ی اقسام تعارض - ظاهری و غیر ظاهری - و روش‌های حل تعارض نزد شیعه و اهل سنت است. فصل دوم در بردارنده دو بخش است که بخش اول آن به معرفی شیخ طوسی و کتاب الاستبصار پرداخته و بیانگر این مطلب است که شیخ الطائفه یکی از شیوخ ثلاثه شیعه و محقق اصول و فروع و مهذب فنون معقول و منقول است و کتاب الاستبصار او یکی از کتب گران قدر مذهب تشیع به شمار می‌آید که در آن روش‌های فهم صحیح احادیث را تسهیل کرده و چگونگی جمع روایات را بیان نموده است. بخش دوم آن نیز به معرفی ابن قتیبه و کتابش تأویل مختلف الحدیث اختصاص یافته و بیانگر این مطلب است که ابن قتیبه دانشمندی مورد اعتماد، متدین، فاضل و دارای تصانیف مشهور و از بزرگان ادب، تاریخ، علوم دین و از دانشمندان بزرگ عصر عباسی به شمار می‌آید، و کتاب تأویل مختلف الحدیث او کتابی است که در آن نظریات دانشمندان علم کلام و تهمت‌ها و ایرادهای آنان بحث شده است. فصل سوم نیز به دو بخش تقسیم شده که بخش اول به بیان روش‌های شیخ طوسی و ابن قتیبه در حل تعارض ظاهری احادیث پرداخته است و پایان بخش نیز به بیان اشتراکات و اختلافات آنان، اختصاص یافته است. بخش دوم آن نیز به بیان روش‌های شیخ و ابن قتیبه در حل تعارض غیر ظاهری اختصاص یافته و در پایان بخش هم چون بخش پیشین اختلافات و اشتراکات آنان بیان گردیده است.

با توجه به اشتراکاتی که در روش‌های شیخ و ابن قتیبه در حل تعارض بدست آمده و با عنایت به این که ابن قتیبه دارای تقدم زمانی نسبت به شیخ در حل تعارض احادیث بوده، می‌توان گفت که در برخی از احادیث روش‌های شیخ در حل تعارض متأثر از روش‌های ابن قتیبه بوده است، اما از آنجا که شیخ طوسی تعداد قابل توجهی از احادیث را در این باره جمع نموده و به بحث و بررسی درباره‌ی آنها پرداخته و با توجه به اطلاعات گسترده‌ای که در زمینه سند، متن حدیث و دلالت الفاظ داشته که بدان وسیله به حل تعارض میان آنها پرداخته به جرأت می‌توان گفت که شیخ از علمای مبرزی است که برای جمع اخبار برای نخستین بار نظرات بدیع و بی‌بدیلی را ابراز داشته است. به علاوه نتایج بررسی‌ها نشان داد که در حل تعارض توسط شیخ طوسی و ابن قتیبه عنصر مذهب بسیار مؤثر بوده است.

کلید واژه‌ها: شیخ طوسی، ابن قتیبه، الاستبصار، تأویل مختلف الحدیث، احادیث متعارض.

فهرست مطالب	عنوان
صفحه	
1	فصل اول: کلیات.....
1	بخش اول: طرح تحقیق.....
2	مقدمه.....
4	1-1-1 بیان مسأله و اهمیت موضوع.....
5	1-2-1 پیشینه موضوع.....
5	1-1-2-1 اهتمام دانشمندان در حل تعارض اخبار.....
5	1-1-1-2-1 اهتمام دانشمندان شیعه در حل تعارض اخبار.....
7	1-1-1-1-2-1 اهتمام مؤلفان کتب اربعه در حل تعارض اخبار.....
9	2-1-1-2-1 اهتمام دانشمندان اهل سنت در حل تعارض اخبار.....
9	1-3-1 اهداف تحقیق.....
10	4-1-4-1 فرضیات.....
11	بخش دوم: تعارض و مختلف الحدیث.....
12	1-2-1 تعارض.....
12	1-1-2-1 تعارض در لغت و اصطلاح.....
13	2-1-2-1 منشأ تعارض و اختلاف.....
13	2-1-2-1-1 تعارض به خاطر نسخ.....
13	2-2-1-2-1 از میان رفتن قرائن.....
14	3-2-1-2-1 نقل روایت به معنی.....
14	4-2-1-2-1 تدریج در بیان احکام شرعی.....
14	5-2-1-2-1 تقیه.....
15	6-2-1-2-1 ملاحظه شرایط راوی.....
15	7-2-1-2-1 احادیث مجعول.....
15	3-1-2-1 شروط تعارض و اختلاف.....
	1-3-1-2-1 دو دلیل متعارض یا یکی از آن دو نباید قطعی باشند بلکه می بایست هر دو دلیل دلالت ظنی بر مضمون خود داشته باشند.....
16	2-3-1-2-1 اتحاد زمان حکم.....
صفحه	عنوان
16	3-3-1-2-1 وحدت موضوع در هر دو حکم.....
16	4-3-1-2-1 هر دو حدیث باید شرایط حجیت را دارا باشند.....
17	5-3-1-2-1 هر دو دلیل در یک رتبه باشند.....
17	4-1-2-1 اقسام تعارض.....
17	1-4-1-2-1 تعارض دو آیه از قرآن مجید.....
18	2-4-1-2-1 تعارض بین قرآن و سنت متواتر.....
18	3-4-1-2-1 تعارض قرآن و خبر واحد.....
18	4-4-1-2-1 تعارض سنت مقطوع با سنت مقطوع.....
18	5-4-1-2-1 تعارض قرآن و استصحاب.....
18	6-4-1-2-1 تعارض سنت متواتر و خبر واحد.....
18	7-4-1-2-1 تعارض قرآن و اجماع قطعی و یا اجماع ظنی.....
18	8-4-1-2-1 تعارض خبر واحد با خبر واحد.....
19	9-4-1-2-1 تعارض سنت قطعی و اجماع.....
19	10-4-1-2-1 تعارض سنت قطعی و استصحاب.....
19	11-4-1-2-1 تعارض خبر واحد و استصحاب.....
19	12-4-1-2-1 تعارض خبر واحد و اجماع.....
19	13-4-1-2-1 تعارض اجماع و استصحاب.....
19	14-4-1-2-1 تعارض بین دو استصحاب.....
19	15-4-1-2-1 تعارض دو اجماع.....

20 2-2-1 مختلف الحديث	
20 1-2-2-1 تعريف لغوى و اصطلاحى مختلف الحديث	
20 2-2-2-1 تفاوت مختلف الحديث و مشكل الحديث	
22 بخش سوم: اقسام تعارض و راه های حل آن	
23 1-3-1 شیعه و راه های حل تعارض	
23 1-1-3-1 تعارض ظاهرى در احادیث و روش های حل آن	
24 1-1-3-1 امارت	
24 2-1-1-3-1 حکومت	
	صفحه	عنوان
25 3-1-1-3-1 جمع عرفى	
25 4-1-1-3-1 اجتماع حکم واقعى و حکم ظاهرى	
26 5-1-1-3-1 حمل ظاهر بر اظهر	
27 2-1-3-1 تعارض غیر ظاهرى در احادیث و روش های حل آن	
27 1-2-1-3-1 ترجیح	
28 1-1-2-1-3-1 انواع مرجحات	
31 2-2-1-3-1 تخییر	
31 1-2-1-3-1 توقف	
32 2-3-1 اهل سنت و راه های حل تعارض	
32 1-2-3-1 تعارض ظاهرى در احادیث و روش های حل آن	
32 2-2-3-1 تعارض غیر ظاهرى در احادیث و روش های حل آن	
32 1-2-2-3-1 نسخ	
33 2-2-2-3-1 ترجیح	
33 1-2-2-2-3-1 انواع مرجحات	
34 3-2-2-3-1 توقف	
35 خلاصه و نتایج مطلب	
36 فصل دوم: معرفى اجمالى شیخ طوسى و ابن قتیبه دینورى	
36 بخش اول: معرفى اجمالى شیخ طوسى و کتاب الاستبصار فیما اختلف من الاخبار	
37 1-1-2 معرفى اجمالى شیخ طوسى	
37 1-1-1-2 ولادت	
37 2-1-1-2 القاب	
38 3-1-1-2 وفات	
38 2-1-2 اساتید	
39 3-1-2 شاگردان	
40 4-1-2 شیخ طوسى از دیدگاه دانشمندان	
40 5-1-2 آثار و تألیفات	
41 1-5-1-2 الاستبصار فیما اختلف من الاخبار	
	صفحه	عنوان
42 1-1-5-1-2 موضوع	
42 2-1-5-1-2 انگیزه نگارش	
43 3-1-5-1-2 شروح	
44 4-1-5-1-2 حواشى	
45 بخش دوم: معرفى اجمالى ابن قتیبه دینورى و کتاب تأویل مختلف الحديث	
46 1-2-2 معرفى اجمالى ابن قتیبه دینورى	
46 1-1-2-2 ولادت	
46 2-1-2-2 مذهب	
47 3-1-2-2 القاب	

47 4-1-2-2 وفات
48 2-2-2 اساتید
48 3-2-2 شاگردان
49 4-2-2 ابن قتیبه از دیدگاه دانشمندان
49 5-2-2 آثار و تألیفات
50 1-5-2-2 تأویل مختلف الحدیث
51 1-1-5-2-2 موضوع
51 2-1-5-2-2 انگیزه نگارش
51 3-1-5-2-2 ترجمه و تلخیص
	فصل سوم: بررسی تطبیقی روش‌های جمع احادیث متعارض نزد شیخ طوسی در استبصار و ابن قتیبه دینوری در تأویل مختلف الحدیث.....
52 بخش اول: روش‌های حل تعارض
52 1-1-3 شیخ طوسی و روش‌های حل تعارض ظاهری در استبصار
53 1-1-1-3 بیان معانی اخبار
53 2-1-1-3 بیان وجوه مختلف خبر
54 3-1-1-3 حمل وجوب بر استحباب
55 1-3-1-1-3 وجه استحباب بدون ذکر وجوه دیگر
	عنوان
55 2-3-1-1-3 وجه استحباب به اضافه وجه یا وجوه دیگر
56 4-1-1-3 حمل بر رخصت و جواز
56 5-1-1-3 حمل نهی بر گراحت
58 6-1-1-3 حمل مطلق بر مقید
59 7-1-1-3 حمل مجمل بر مفصل
60 8-1-1-3 حمل عام بر خاص
62 9-1-1-3 حمل بر حالت ضرورت و اضطرار
63 10-1-1-3 حمل بر انکار و تعجب نه اخبار
63 1-10-1-1-3 حمل بر تعجب انکار، نه اخبار
63 2-10-1-1-3 حمل بر تعجب نه اخبار
64 3-10-1-1-3 حمل بر استفهام انکاری
64 11-1-1-3 حمل بر تقیه
66 1-11-1-1-3 حمل بر تقیه بدون ذکر وجوه دیگر
66 2-11-1-1-3 حمل بر تقیه در کنار وجوه دیگر
66 2-1-2-2 ابن قتیبه و روش‌های حل تعارض ظاهری در تأویل مختلف الحدیث
66 1-2-1-3 شرح و بیان معنی حدیث
67 2-2-1-3 بیان وجوه مختلف خبر
69 3-2-1-3 حمل مطلق بر مقید
70 4-2-1-3 حمل بر ضرورت و اضطرار
71 5-2-1-3 حمل بر استحباب
72 6-2-1-3 حمل بر رخصت و جواز
73 7-2-1-3 حمل عام بر خاص
73 8-2-1-3 حمل بر سهو و اشتباه راوی
75 9-2-1-3 حمل بر کنایه
77 10-2-1-3 ذکر احادیث متعارض برای مواضع متفاوت
78 3-3-1-3 اشتراکات روش‌های شیخ طوسی و ابن قتیبه در حل تعارض ظاهری
79 1-3-1-3 شرح و بیان معنی حدیث
	عنوان
	صفحه

79 2-3-1-3 بیان وجوه مختلف خبر
79 3-3-1-3 حمل وجوب بر استحباب
79 4-3-1-3 حمل مطلق بر مقتد
79 5-3-1-3 حمل بر ضرورت و اضطرار
79 6-3-1-3 حمل بر رخصت و جواز
80 7-3-1-3 حمل عام بر خاص
80 4-1-3-1 اختلافات روش‌های شیخ طوسی و ابن قتیبه در حل تعارض ظاهری
80 1-4-1-3 روش‌های خاص شیخ طوسی در حل تعارض ظاهری
80 1-1-4-1-3 حمل نهی بر گراحت
80 2-1-4-1-3 حمل مجمل بر مفصل
80 3-1-4-1-3 حمل بر انکار و تعجب، نه اخبار
80 4-1-4-1-3 حمل بر تقیه
81 2-4-1-3 روش‌های خاص ابن قتیبه در حل تعارض ظاهری
81 1-2-4-1-3 حمل بر سهو و اشتباه راوی
81 2-2-4-1-3 حمل بر کنایه
81 3-2-4-1-3 ذکر احادیث متعارض برای مواضع متفاوت
82 بخش دوم: روش‌های حل تعارض غیر ظاهری
83 1-2-3-1 شیخ طوسی و روش‌های حل تعارض غیر ظاهری در استبصار
83 1-1-2-3 ترجیح
83 1-1-1-2-3 ترجیح حدیث از روی متن
83 1-1-1-2-3 موافقت با کتاب خدا
84 2-1-1-2-3 موافقت با سنت قطعی
85 3-1-1-2-3 موافقت با اجماع
85 2-1-1-2-3 ترجیح حدیث از روی سند
85 1-2-1-2-3 ترجیح خبر غیر شاذ بر شاذ
86 2-2-1-2-3 ترجیح خبر مسند بر مرسل
87 3-2-1-2-3 ترجیح یک روایت به خاطر اختلاف در نقل حدیث معارض
	صفحه عنوان
 4-2-1-1-2-3 ترجیح حدیث به خاطر مخالفت متن حدیث معارض با سیره ائمه
88 :
89 5-2-1-1-2-3 ترجیح روایات راویان عدل و ائمه بر روایات راویان ضعیف
90 6-2-1-1-2-3 ترجیح روایات راویان شیعه بر روایات راویان سایر فرق
91 2-1-2-3 تخییر
93 3-1-2-3 توقف
93 2-2-3-1 ابن قتیبه و روش‌های حل تعارض غیر ظاهری در تأویل مختلف الحدیث
93 1-2-2-3 ترجیح سندی
94 2-2-2-3 تخییر
95 3-2-2-3 نسخ
97 1-3-2-2-3 حمل بر نسخ بدون ذکر وجوه دیگر
98 2-3-2-2-3 حمل بر نسخ در کنار وجوه دیگر
99 3-2-3-1 اشتراکات روش‌های شیخ طوسی و ابن قتیبه در حل تعارض غیر ظاهری
99 1-3-2-3 ترجیح
99 2-3-2-3 تخییر
100 4-2-3-1 اختلافات روش‌های شیخ طوسی و ابن قتیبه در حل تعارض غیر ظاهری
100 1-4-2-3 روش خاص شیخ طوسی در حل تعارض غیر ظاهری
100 1-1-4-2-3 توقف
100 2-4-2-3 روش خاص ابن قتیبه در حل تعارض غیر ظاهری
100 1-2-4-2-3 نسخ

101

نتیجہ گیری.....

102

منابع.....

فصل اول

کلیات

بخش اول :
• طرح تحقیق

مقدمه

به نام حضرت حق Ψ و با درود بی‌پایان بر پیامبر گرامیش محمد مصطفی ρ و اهل بیت مطهر و معصوم آن حضرت: و سپاس فراوان به درگاه خداوند منان که توفیق نگارش این رساله را نصیب فرمود. این پایان نامه با عنوان بررسی تطبیقی جمع بین احادیث متعارض نزد شیخ طوسی در استبصار و ابن قتیبه دینوری در تأویل مختلف الحدیث به بررسی و تطبیق روش این دو بزرگوار در حل تعارض احادیث پرداخته است.

حدیث دومین منبع و مأخذ دین است که پس از قرآن، در شناختن و شناساندن اسلام و شکل‌گیری و بالندگی علوم اسلامی بیشترین سهم را دارد و به جرأت می‌توان گفت که تعدادی از پرسش‌ها درباره‌ی اسلام به حدیث و سنت بر می‌گردد، بررسی این پرسش‌ها و دستیابی به قواعدی روشن در فهم کاری ضروری است، یکی از مواردی که در دانش حدیث و قلمرو دانش اصول مطرح است، وجود احادیث متعارض است.

اهمیت بررسی و توجه به احادیث متعارض از آن جا نشأت می‌گیرد که دو حدیث متعارض روایت شده از معصوم را نمی‌توان به آسانی رها کرد چرا که می‌دانیم که احادیث در زمان‌ها و مکان‌ها و شرایط متفاوت صادر شده‌اند و از طرفی اگر بخواهیم از هر دو حدیث که به ظاهر با هم مختلفند صرف نظر کنیم یا به عبارت دیگر هر دو حدیث را از درجه اعتبار ساقط کنیم، با این روش بسیاری از احادیث از دست خواهند رفت.

در مسأله‌ی اختلاف و تعارض روایات دو پرسش مهم فرا روی محدثان و محققان بوده است: یکی شناسایی علل پیدایش تعارض و اختلاف در احادیث و دیگری چگونگی علاج آن‌ها، که هر عالمی بلکه هر دانشمندی نیازمند دانستن آن است زیرا در پرتو شناخت آن می‌توان تناقضات را از چهره کلام معصومین زدود و بی‌هیچ شک و شبهه‌ای از تمامی این سخنان بهره برد، موضوع این رساله از آن جایی که ما را به این مهم نائل می‌کند دارای اهمیت ویژه‌ای است. زیرا در زمینه‌ی مقایسه روش شیخ طوسی در استبصار و ابن قتیبه در تأویل مختلف الحدیث هیچ اثری که روش‌های این دو عالم بزرگوار در حل تعارض بین اخبار و اشتراکات و اختلافات ایشان را در این موضوع بیان کند نوشته نشده، بنابراین ما درصدد برآمدیم که به بررسی و تطبیق روش این دو دانشمند در این باره پردازیم. مطالب این پژوهش در سه فصل و هفت بخش تهیه و تنظیم شده است.

فصل اول شامل کلیات است که بخش اول آن به طرح تحقیق در رساله اختصاص یافته است، و بخش دوم به تعریف تعارض در لغت و اصطلاح، شروط و عوامل تعارض، منشأ تعارض و اختلاف، اقسام تعارض، و هم‌چنین تعریف لغوی و اصطلاحی مختلف الحدیث، تفاوت مختلف الحدیث و مشکل الحدیث پرداخته‌است. بخش سوم نیز به مبحث اقسام تعارض در احادیث و روش‌های حل آن در بین شیعه و اهل سنت اختصاص یافته است.

فصل دوم این رساله به معرفی شیخ طوسی و ابن قتیبه پرداخته است که بخش اول آن به معرفی اجمالی شیخ طوسی، اساتید و شاگردان، تألیفات، هم‌چنین به معرفی کتاب الاستبصار فیما اختلف من الاخبار اختصاص یافته است. بخش دوم نیز به همین منوال به معرفی اجمالی ابن قتیبه اساتید و شاگردان، تألیفات، هم‌چنین به معرفی کتاب تأویل مختلف الحدیث ایشان پرداخته است.

فصل سوم نیز در برگیرنده روش‌هایی است که این دو بزرگوار در حل تعارض به کار گرفته‌اند، و در دو بخش تنظیم شده: بخش اول آن شامل روش‌هایی است که شیخ طوسی و ابن قتیبه در حل تعارض ظاهری به کار گرفته‌اند و پایان بخش نیز به بیان شباهت‌ها و تفاوت‌های روش‌های آنان در حل تعارض ظاهری اختصاص یافته است. بخش دوم نیز به همین ترتیب به بیان روش‌هایی که شیخ طوسی و ابن قتیبه در حل تعارض غیرظاهری به کار گرفته‌اند اختصاص یافته است و پایان بخش نیز به بیان شباهت‌ها و تفاوت‌های روش‌های آنان در حل تعارض غیرظاهری پرداخته است.

اطلاعات مورد نیاز از طریق کتب، نرم افزارها، مقالات، و هم‌چنین سایت‌های اینترنتی کسب شده است.

اکنون که تحقیق حاضر با لطف و مرحمت ذات احدیت به پایان رسیده است از تمام عزیزانی که در این راه از کمک‌ها و مساعدت‌هایشان بهره‌مند بودم کمال تشکر و قدردانی را دارم.

مختلف الحدیث علمی است که درباره‌ی احادیثی که به ظاهر دارای تعارض و تناقض‌اند، بحث می‌کند به این صورت که بین احادیث از راه تقیید مطلق و تخصیص عام و مواردی از این دست جمع می‌کند. لذا به این علم، علم مختلف الحدیث یا تلفیق الحدیث می‌گویند. شناخت مختلف الحدیث و چگونگی جمع بین احادیث به خاطر اهمیتی که در زدودن تعارض از چهره کلام معصومین دارد، از سده‌های نخستین مورد توجه بوده است.

برای روشن شدن بحث تعارض احادیث، حدیث مشهوری است از حضرت علی علیه السلام در همین زمینه که در این جا نقل می‌کنیم در حدیثی مشهور از حضرت علی علیه السلام آمده که وقتی از ایشان در مورد مخالفت اقوال صحابه درباره تفسیر قرآن در احادیث رسول خدا صلی الله علیه و آله پرسیدند، ایشان فرمود: به راستی در دست مردم حق و باطل، راست و دروغ، ناسخ و منسوخ، عام و خاص، محکم و متشابه، محفوظ (مصون)، و موهوم (اشتباه) وجود دارد. در زمان رسول خدا بر آن حضرت دروغ بستند تا آن که به سخنانی برخاست و فرمود: ای مردم دروغگویان بر من افزون شده‌اند، هر که به طور عمد بر من دروغ بزند جایگاهش از آتش پر می‌شود. در ادامه حدیث حضرت راویان احادیث را به چهار گروه تقسیم می‌کند که به خوبی نشانگر منشأ بسیاری از تعارضات می‌باشد. این چهار گروه عبارتند از:

الف: منافق و دروغگو که احادیث وی جعلی و ساختگی است.

ب: کسی که از رسول خدا صلی الله علیه و آله چیزی شنیده ولی به خوبی حفظ نکرده و بد فهمیده و سپس توهم و اشتباه خود را بیان می‌کند.

ج: کسی که ابتدا نهی رسول خدا صلی الله علیه و آله را می‌شنود ولی بعد از آن که ایشان امر کرد نمی‌شنود و یا فقط منسوخ را می‌شنود و ناسخ را نمی‌شنود و یا عام را شنیده و مخصص آن را نشنیده است.
د: راوی که نه عمداً دروغ می‌گوید و خوب هم می‌فهمد.¹

به علاوه اهمیت مبحث تعارض و حل اختلاف از آن جاست که ما نمی‌توانیم معصومین را دارای اندیشه‌ها و سخنان معارض با هم بدانیم و احکام متناقض را به آن‌ها نسبت دهیم.

جمع میان دو حدیث متعارض (مختلف) از مهم‌ترین فنون دانش حدیث و سخت‌ترین آن‌ها است و اهمیت آن در این است که علماء و به ویژه فقهاء به آن نیازمندند و کسانی به این جمع اقدام می‌کنند که آگاه به حدیث، فقه و اصول بوده و در معانی و بیان الفاظ متبحرند. به طوری که علامه مامقانی احاطه بر این علم را از جهاد با شمشیر مشکل‌تر می‌داند.²

علم مختلف الحدیث دارای اهمیت فراوان می‌باشد که از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد.

1. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران، دارالکتب الاسلامیة، 1365 ه. ش، ج 1، ص 62؛ مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار الجامعة لدرر الاخبار الاثمة، بیروت، مؤسسه الوفاء، 1404 ه. ق، ج 2، ص 228-229.

2. مامقانی، عبدالله، مقیاس الهدایة فی علم الدراییة، بیروت، مؤسسه آل البیت لاحیاء التراث العربی، چاپ اول، 1411 ه. ق، ج 1، ص 269.

الف: همانا فهم حدیث نبوی فهمی سلیم و استنباط احکام شرعی از سنت نبوی کامل‌ترین تسلیم است. و استنباط احکام شرعی جز با شناخت مختلف الحدیث کامل نمی‌شود و هیچ عالمی نیست مگر این که مجبور و نیازمند به شناخت آن می‌باشد و به همین دلیل عبارات بزرگان در بیان جایگاه مختلف الحدیث و عظیم بودن منزلت آن متنوع است. سیوطی در تدریب الراوی گفته است: «که این علم از مهم‌ترین انواع علم حدیث است و همه از تمام گروه‌ها مجبور به شناخت آن هستند»¹.

ب: بسیاری از علماء به مختلف الحدیث عنایت فراوان داشته‌اند که این نشان از اهمیت مسأله دارد.

ج: دقت در طریق و روش علماء در دفع ایهام اضطراب از احادیث رسول خدا p برای طالب علم در برخورد با نصوص شرعی ملکه‌ای ایجاد می‌کند و به او تقدیس و تعظیم و اجلال وحی کتاب و سنت را می‌آموزد، پس چیزی از سنت را رد نمی‌کند بلکه تلاش در یافتن توافق و جمع بین آن‌ها می‌کند و این بدان جهت است که نصوص وحی با هم متعارض نیستند.

د: مختلف الحدیث اهمیتش را از اهمیت متعلق آن (فقه الحدیث) به دست می‌آورد، عالمان حدیث به فقه الحدیث توجه فراوان داشته‌اند به گونه‌ای که آن را نصف علم دانسته‌اند.² از دانشمندانی که در زمینه حل تعارض اقداماتی انجام داده‌اند، شیخ طوسی و ابن قتیبه دینوری می‌باشند. ما در این رساله برآنیم روش‌های این دو دانشمند گرانقدر را در جمع بین احادیث بررسی کنیم و اشتراکات و اختلافات آن‌ها را در حل تعارض در پرتو این رساله به دست آوریم.

۱-۲-۱- پی‌شینه موضوع

۱-۲-۱-۱- اهتمام دانشمندان در حل تعارض اخبار

۱-۲-۱-۱-۱- اهتمام دانشمندان شیعه در حل تعارض اخبار

بررسی مجموعه‌های حدیثی نشان می‌دهد که شیعه به سبب پیروی از امیرالمؤمنین u وائمه هدی: پیشگام کتابت و حفظ احادیث رسول الله p و سایر معصومین: بوده و در نقد و بررسی و تفقه و درک صحیح احادیث ایشان نیز مشعل‌دار این علوم گردیده و با استفاده از رهنمودهای معصومین: روش‌هایی از تصحیح و تدقیق در احادیث را ارائه نموده است.

در کتب حدیث شیعه به عناوین ابوابی از این دست برمی‌خوریم: اختلاف الحدیث، وجوب الجمع بین الاحادیث المختلفة و کیفیت العمل بها، علل اختلاف الاخبار و کیفیت الجمع بینها، که چنین عناوینی

1. سیوطی، جلال‌الدین، تدریب الراوی فی الشرح تقریب النواوی، تحقیق احمد عمر هاشم، بیروت، دارالکتاب العربی، 1409 هـ. ق/1989م، ج2، ص175؛ صبحی صالح، علوم حدیث و مصطلحه، ص110.

2. العویشز، علی بن عبدالرحمن، مقاله مقدمات فی العلم مختلف الحدیث، برگرفته از سایت www.islamport.com

نشان دهنده مطرح بودن مسأله تعارض اخبار در قرون نخستین اسلام به صورت جدی است. درباره احادیث متعارض و شیوه های حل آن ها، می توان به کتاب هایی اشاره کرد که برخی اصحاب بزرگ ائمه: نوشته اند. محدثان جامع نگاری مانند محمد بن ابی عمیر،¹ از اصحاب امام کاظم علیه السلام و امام رضا علیه السلام که بیش از نود تألیف داشته است و نیز همتای او یونس بن عبدالرحمن² با بیش از سی تألیف که اتفاقاً هر دو کتابی به نام اختلاف الحدیث داشته اند.

احمد بن محمد بن خالد برقی³ کتاب اختلاف الحدیث را در همین موضوع نگاشت.⁴

محمد بن محمد بن نعمان مشهور به شیخ مفید⁵ نیز با تکیه بر توانایی های خود در علم اصول فقه برای حل اختلاف اخبار از علم اصول فقه بهره گرفت. شیخ اخبار مختلف فقهی و اعتقادی را جمع و حل نمود و وظیفه محدث را در حالت های گوناگون اخبار متعارض بیان کرد.⁶

ابوالقاسم علی بن الحسین⁷ موسوی مشهور به سید مرتضی که شاگرد مبرز شیخ مفید است با تألیف یکی از نخستین کتاب ها در اصول فقه یعنی الذریعة الی اصول الشریعة پایه های اساس فهم حدیث و شیوه های جمع اخبار مختلف را بیان نمود.

فیض کاشانی⁸ این عالم بزرگ در اثر گران بهای خود احادیث را تقطیع نکرده و در آن بین اخبار متعارض جمع کرده و به خوبی به شرح احادیث مشکل پرداخته است. فیض در مقدمه کتابش می گوید:

-
1. محمد بن ابی عمیر (م 217ق) مکنی به ابا محمد و نامش ابی عمیر زیاد و شیخ طوسی در رجال از او به ثقه یاد کرده است. (طوسی، محمد بن حسن، رجال، قم، انتشارات جامعه مدرسین، 1415 ه. ق، ص 365).
 2. یونس بن عبدالرحمن - مولی علی بن یقظین بن موسی مولی بنی اسد، ابو محمد، کان وجه من اصحابنا، متقدماً، عظیم المنزلة. در زمان هشام بن عبدالملک به دنیا آمد و از امام کاظم علیه السلام و امام رضا روایت کرده است و امام رضا در علم به او اشاره کرده است. در مورد یونس بن عبدالرحمن مدح و ذم هر دو وجود دارد. (نجاشی، احمد بن علی، رجال، انتشارات جامعه مدرسین قم، چاپ اول، 1407 ه. ق، صص 446-447).
 3. احمد بن محمد بن خالد برقی، از اجلاء مشایخ شیعه است. اصل او از کوفه و منسوب به برقه است. برقی تصنیفات بسیاری دارد که علماء رجال آن ها را مفضلاً نام برده اند، بهترین و جامع ترین آن ها کتاب المحاسن او است. صاحب روضات الجنات سال وفات ایشان را (274ق) یا (270ق) ذکر کرده است. (خوانساری اصفهانی، محمد باقر، روضات الجنات فی الاحوال العلماء و السادات، ترجمه محمد باقر ساعدی خراسانی، تهران، انتشارات کتابفروشی اسلامیة، 1360 ه. ش/1401 ه. ق، ج 1، صص 64-65).
 4. غروی نائینی، نهله، فقه الحدیث و روش های نقد متن، تهران، دفتر نشر آثار علمی دانشگاه تربیت مدرس، چاپ اول، 1379 ه. ش، ص 130.
 5. محمد بن محمد بن نعمان بن عبدالسلام بن جابر بن نعمان بن سعید بن جبیر، شیخ و استاد ما فضل او در فقه و حدیث، و ثقه بودن او مشهورتر از آن است که توصیف شود او تألیفات متعددی دارد که از آنهاست: المقنعه، الارکان فی دعائم الدین، الايضاح و الافصاح در امامت، الارشاد، العیون و المحاسن. (نجاشی، احمد بن علی، الرجال، انتشارات جامعه مدرسین قم، چاپ اول، 1407 ه. ق، صص 339-400).
 6. مسعودی، عبدالهادی، روش فهم حدیث، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها (سمت)، چاپ اول، 1384 ه. ش، ص 31.
 7. ابوالقاسم علی بن الحسین بن موسی متولد (355ق). مشهور به سید مرتضی علم الهدی، نقیب طالبیان، از نظر منزلت علمی و اعتبار فقهی در مرتب بسیار والایی قرار دارد که کمتر کسی در آن عصر به پایه آن نایل آمده است. علامه حلی او را معلم شیعه امامیه خوانده است مردی جامع، ادیب متکلم و فقیه بوده، آراء فقهی او مورد توجه فقهاء است کتاب معروف او در فقه، یکی انتصار است و دیگر کتاب جمل العلم و العمل (حلی، حسن بن یوسف مطهر، رجال، قم، دارالذخائر، 1411 ه. ق، صص 95-94).
 8. محسن بن الشاه مرتضی بن الشاه محمود معروف به فیض کاشانی که نامش محمد است. از علمای قرن یازدهم هجری که فضل و علم اصول و فروع و احاطه به مراتب معقول و منقول و کثرت تألیف و تصنیف شهرت داشته است. (خوانساری اصفهانی، روضات الجنات، ج 6، ص 74).

فهم درست از حدیث، ناهمگونی ظاهری آن را با احادیث دیگر حل کرده است.¹

ب: شیخ صدوق²

شیخ صدوق در کتاب معانی الاخبار در زمینه حل احادیث متعارض متأسفانه احادیث چندانی در این زمینه مطرح نفرموده و تنها به دو مورد: حمل نهی بر حرمت و حمل نهی بر کراهت اشاره کرده است. اما در جامع بزرگ روایی خویش، کتاب من لا یحضره الفقیه در بسیاری از موارد به رفع تعارض میان احادیث پرداخته است.³

ج: شیخ طوسی⁴

محمد بن حسن بن علی طوسی، در کتاب تهذیب الاحکام، احادیث مربوط به هر باب را دسته بندی کرده و حدیث یا احادیث مخالف با دیگر احادیث در همان موضوع را در صورت وجود یاد کرده است. شیخ معین ساخته که هرگاه یک یا چند حدیث معارض با بقیه احادیث که تعداد آن‌ها بسیار است، موجود باشد با بودن احادیث کثیر به این احادیث متعارض توجه نمی‌شود. شیخ در بسیاری از موضوعات حکم خود را در آغاز «باب» معین کرده و می‌گوید که به سبب احادیث ذیل من این حکم را گفته‌ام و پس از آمدن احادیث زیاد در موضوع مورد نظر، با آوردن احادیث معارض نظر خویش را نسبت به تعارض بیان می‌دارد.⁵

شیخ طوسی پس از کتاب تهذیب که شرح رساله فقهی مقنعه شیخ مفید است به درخواست عده‌ای از دوستانش کتاب استبصار را فراهم آورد، که از گسترده‌ترین تألیفات محدثان شیعی در زمینه حل تعارض اخبار است.

این کتاب مختصرتر از تهذیب الاحکام است و در آن به روایاتی که با هم اختلاف دارند و نیز وجه جمع بین آن‌ها پرداخته و آن‌ها را در ابواب مختلف فقه اسلامی گردآوری کرده است. با این که کتاب استبصار یک کتاب فقه الحدیثی است لکن در آن قواعد و روش‌های فقه الحدیثی دسته بندی نشده است و بررسی احادیث متخالف و متعارض با شیوه‌های گوناگون علمی و عرفی انجام شده و در این میان تعداد

1. کلینی، الکافی ج 3 ص 280؛ و نیز ر.ک به ج 4 ص 91.

2. ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی، معروف به شیخ صدوق (م 381ق) در قم چشم به جهان گشود. ایشان از مشایخ بزرگ حدیث و شیخ المشایخ و رئیس المحدثین است که علمای بزرگ مذهب جعفری از محضر ایشان استماع حدیث نموده اند و شیخ مفید و ابن شاذان و غضائری و حسن بن حسکه قمی و بزرگان دیگر از او روایت کرده‌اند. (بحرالعلوم، محمد صادق، رجال بحر العلوم (فوائد الرجالیة)، تهران، منشورات مکتبۃ الصادق، 1363 ه.ش، ج 3، صص 292-296؛ طوسی، محمد بن حسن، الخیبة، قم، مؤسسه معارف اسلامی، چاپ اول، 1411 ه.ق، ص 188).

3. صدوق، محمد بن بابویه، معانی الاخبار، تصحیح علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه، 1338 ه.ش، ج 1، ص 363، و نیز ر.ک به ج 2، صص 93، 139، 179، 376.

4. ابو جعفر شیخ امامیه و رئیس طایفه، جلیل القدر، عظیم المنزلة، ثقة، عارف به اخبار و فقه و اصول و کلام و ادب که در سال (385ق) به دنیا آمد. شاگرد شیخ مفید بود و در سال (460ق) در نجف در منزلش مدفون شد. (اردبیلی، جامع الرواة، ج 2، ص 15).

5. غروی نائینی، فقه الحدیث و روش های نقد متن، ص 246.

